

პროფ. პაატა ბუხრაშვილი (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი)

კიდევ ერთხელ ნაზარების სამლოცველოს თაობაზე (მედარებითი ეთნო-არქეოლოგიური დაკვირვებები)

Prof. Paata Bukhrashvili (Ilia State University)

Once more about the sanctuary of Nazarlebi (Comparative ethno-archaeological observations)

Abstract: The present article deals with the ethno-archaeological interpretation of the rotunda and the depot find of Nazarlebi. Here the opinion is expressed that the round sacred building in the Nazarlebi ramparts represented a kind of center of the military-theocratic society in its time (Late Bronze and Early Iron Age), which was structured in a pre-class society. It can be assumed that in this theocratically structured society, which was grouped around the Nazarlebi sanctuary, the beginnings of a so-called temple community can be observed. It is possible that there should be principles here that are typical of such social models and that have been extensively researched in the specialist literature.

It is conceivable that the Late Bronze / Early Iron Age settlements known in the Shiraki Plain, such as Nazarlebi, Didnauri, Samreklo etc., were already structured according to this model. They united around a sanctuary and formed a unit that belonged together economically and culturally.

სამეცნიერო საზოგადოებისთვის უკვე კარგადაა ცნობილი, რომ მოყოლებული 2017 წლიდან, მთა „ნაზარებზე“¹ (შირაქი, დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი) მდებარე გვიანი ბრინჯაო - ადრე რეინის ხანის ნაქალაქარს (ტაბ. I სურ. 1), ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ვიზუალური ანთროპოლოგიისა და ლოკალური ისტორიის ლაბორატორიისა და ჰალლეს (გერმანია) მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის არქეოლოგიისა და ხელოვნების ინსტიტუტის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია შეისწავლის.

ექსპედიცია დაფინანსებულია გერმანული მხარის მიერ; კვლევითი პროექტი კა, ილიას უნივერსიტეტში, ჯერ კიდევ 2007 წელს შემუშავებული საუნივერსიტეტო პროექტის გაგრძელებას წარ-

¹ გეოგრაფიული კოორდინატები:

603488.456 E 4577302.646 N

603747.219 E 4577299.471 N

603487.662 E 4577059.758 N

603750.394 E 4577060.552 N

მოადგენს. აღნიშნული კვლევით პროექტი ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის მაშინდელ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა და კულტურის კვლევების ფაკულტეტზე შემუშავდა და ფართო საზოგადოებას წარედგინა როგორც სასწავლო-სამეცნიერო კვლევითი პროექტი – „კავკასიაში სახელმწიფო კვლევებთან“ [11:9-24], რომლის ფარგლებშიც, ილიას უნივერსიტეტის მაშინდელი რექტორისა (პროფ. გიგი თევზაძე) და აკადემიური საბჭოს გადაწყვეტილებით შედგა ორი კვლევითი ჯგუფი, რომლებმაც დაინტერეს ქვემო ქართლსა და მირაქის ველზე მდებარე უძველესი ნამოსახლარების არქეოლოგიური შესწავლა. ჩატარებული სამუშაოების ანგარიშები გამოქვეყნებულია სხვადასხვა სამეცნიერო ჟურნალებში [9; 24; 23].

შემდგომში, მთელი რიგი ობიექტური თუ სუბიექტური პირობებიდან გამომდინარე, უნივერსიტეტი იძულებული გახდა შეეჩერებინა სამუშაოები აღნიშნული მიმართულებით; თუმცა, თავად ფაკულტეტის აკადემიური პერსონალი (ემერიტუსი აკად. კ. ფიცხელაური, ტპროფ. ვ. ვარაზაშვილი, პროფ. მ. ელაშვილი, პროფ. პ. ბუხრაშვილი და სხვ.) საკუთარი ძალისხმევით მაინც ახერხებდა აღნიშნული საკითხების გარშემო მუშაობას.²

2015/16 წწ. მიჯნაზე, ჩვენი DAAD-ის მორიგი კვლევითი სასტიპენდიო დაფინანსების ფარგლებში, გერმანიის არქეოლო-

² საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ არსებული არქეოლოგიური ძეგლი და სხვა მსგავსი ტიპის ძეგლები, სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან გახლდათ ცნობილი. თუმცა, მიუხედავად ამისა, ამ მხარეში, იმ პერიოდისათვის არსებული მთელი რიგი გასაიდუმლოებული სამხედრო ობიექტების (მაგ. დამრტყმელი ავაპოლვი სოფ. ქვემო ქედთან და სხვა) არსებობის გამო, შეუძლებელი იყო იქ არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოება. მოგვინენდო, ე.წ. „გარდავშინის პერიოდში“, როდსაც, ამ მხრივ, ცოტა შერიბილდა აკრძალვები, 1986 წლიდან, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიურ ცენტრთან არსებული კახეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში (ხელ. – აკად. კ. ფიცხელაური) ჩამოყალიბდა ცალკე საკელე რაზმი ბერიონ მასისურაძის ხელმძღვანელობით. ამ რაზმა, მიუხედავად იმ პერიოდისთვის დამახასიათებელი ბიუროკრატიული შემაფერხებელი ფაქტორებისა და ქვეყანაში თანდათანობით შექმილი ქაოსის ფონზე, მაინც შესძლო გარკვეული დაზვერვითი სამუშაოების ჩატარება აღნიშნულ მხარეში. ამის შესახებ, ბოლო, 1991 წ. ჩატარებული დაზვერვით გათხრითი სამუშაოების მოკლე ანგარიში გამოქვეყნებულია [13:29-36].

ამას შემდგომ, მხოლოდ 2007-09 წლებში, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის მიერ ამ ადგილზე წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების მიმდინარე პროცესი (რაც ძირითადად გულისხმობდა ნაქალაქარის აღმოსავლეთით, დაბლობზე, არსებული სამაროვანის შესწავლას) წაზარლების წაზალაქარის ციტადელის პირველსა და მეორე ტერასაზე სავარაუდო კარიბჭეების გამოვლენის მიზნით, პროფ. ვარაზაშვილმა გაავლო ორი სადაზვერვო თხრილი. თუმცა, შემდგომში შეაჩერა აქ სამუშაოები.

გიის ინსტიტუტში მივლინებისას, ჰალლეს მარტინ-ლუთერის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის არქეოლოგიისა და ხელოვნების ინსტიტუტის დირექტორთან, პროფ. ფელიქს ბლოხერთან შე-თანხმების საფუძველზე, გადაწყდა ერთობლივი ძალებით ზემოთ აღნიშნული საუნივერსიტეტო პროექტის განახლება.

2016 წლის ნოემბრის თვეში, პროფ. ფ. ბლოხერის საქართველოში სტუმრობის პერიოდში, ქვემო ქართლისა და კახეთის არქეოლოგიური ძეგლების მონახულებისა და ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ინფრასტუქტურის გაცნობის შემდეგ, დაინერა კვლევითი განაცხადი გერმანიის აღმოსავლეთმკოდნების საზოგადოების ნინაშე (DOG - Deutsche Orient-Gesellschaft), ნაზარლების გვიანი ბრინჯაო-ადრე რეკინის ნამოსახლარზე პირველი ფართო ხასიათის დაზერვითი სამუშაოების ჩასატარებლად თანხების გამოყოფის თაობაზე.

სწორედ, აღნიშნული საზოგადოებიდან დადებითი პასუხის მიღების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა წლების წინ შეჩერებული სასწავლო-სამეცნიერო კვლევითი პროექტის – „კავკასიაში სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან“ [11:9-24] განახლება.

ნაზარლების ნამოსახლარი, განლაგებულია ქანობზე და გეოლოგიური სტუქტურით ნარმოადგენს ბუნებრივ ბორცვს; რომელიც, თავის დროზე, ხელოვნური თხრილებისა და ზვინულების მეშვეობით გამაგრებულ პუნქტად უქცევია მაშინდელ მოსახლეობას (ტაბ. I, ფოტო 1-2).

დაზერვითი ზედაპირული დაკვირვებით, ნამოსახლარს უნდა სჭროდა 2.5-დან 3 ჰექტარამდე ფართობი. დასახლება პირით, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ არის დამხრობილი და გადაჰყურებს შირაქის ზეგანს ჩრდილო-აღმოსავლეთ, აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მიმართულებით.

აღმოსავლეთით, დასახლების ძირში, განლაგებულია ყორლან-ული სამაროვანი ჩაშვებული სამარხებით,³ რომელიც ნაზარლების ნამოსახლარის თანადროული და დიდი ვარუდით, სწორედ მის მოსახლეებს ეკუთვნოდათ.

ნამოსახლარს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით დამშრალი ხევი ჩამოუდის, რომელიც ადრე, სავარაუდოდ, მიწისქვეშა ბინულებით და ნაჯური წყლებით საზრდოობდა. ამის დასტურად დღესაც შეიმჩნევა ამ ხევის ძირში მწვანე საფარი დაბალი ლელიანის სახით.

³ ერთ-ერთი ამ ჯგუფური სამაროვნიდან 2008-9 წწ. შეისწავლა ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ [23:48-58].

დასახლების ცენტრალურ ადგილად უნდა ჩაითვალოს მის უკიდურეს დასავლეთით ამაღლებულ ნაწილში სამიარუსიანი გალავნით გამაგრებული ტერასა, რომლის ზედა გაშლილ სივრცეზეც, 2018-19 წლებში⁴ ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გამოვლინდა წრიული გალავნით შემოზღუდული სამლოცველო [6:118-128; 29:271-294; 30:125-154] (იხ. ტაბულა II).

უკვე დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენს მიერ გამოვლენილი სამლოცველო, თავისი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, ჯერ კიდევ 1977-78 წნ. შესწავლილი შილდის სამლოცველოს (იხ. ტაბულა III) მსგავისია [14:113]. თავის მხრივ, ეს ფაქტი საგანგებო აღნიშვნის ღირსია, რადგანაც იგი იორ-ალაზნის ორმდინარეთში, ამ ქრონოლოგიურ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში, ერთიანი სამეურნეო-კულტურული და სულიერი სამყაროს არსებობის უტყუარდამადასტურებელ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს.

ნაზარლების ნამოსახლარის ზედა ტერასაზე გამოვლენილი ეს სამლოცველოც წრიული ფორმისაა, რომლის კედლების (განი – I-I.5 მ) გარეთა პერანგი მკვიდრად ნაგებია საგანგებოდ ნარჩევი ფლეთილი ლოდებით, ხოლო კედლის პერანგშიდა სივრცე ხურდა შიგთავსი ქვებით არის შესვებული. სავარაუდოდ, კედლის სიმბალურ აქც (შილდის სამლოცველოს მსგავსად) სულ მცირე 1.5 მეტრი მაინც უნდა ყოფილიყო, რაზეც, ჩვენის აზრით მიგვანიშნებს ის, რომ ინტერიერში, კედლის ძირიდან, 2-3 მ მანძილზე წრიულ ზოლად, მრავლად არის მიმოფანტული ხელსაფქვავები; რომლებიც თავის დროზე კედლის თავზე, მის გასწვრივ უნდა ყოფილიყო დალაგებული.

აშკარად შეიმჩნევა (ინტერიერში ნაყარი კედლის ქვების მიმართულებიდან გამომდინარე), რომ სამლოცველოს კედლები გარედან (სავარაუდოდ, უფრო მეტად დასავლეთ მხრიდან) მოწოლის შედეგად არის ჩაქცეული.

სავარაუდოდ, კედელს, შიდა მხრიდან (როგორც შილდის სამლოცველოს) თახჩები უნდა ჰქონდა დატანებული [14:11], სადაც შენირული ნივთები ინახებოდა. ამაზე მიგვითოთებს მასალის, განსაკუთრებით კი სამლოცველოს „განძის“ აღმოჩენა იატაკის დონეზე ოდნავ მაღლა, ინტერიერში, დასავლეთი კედლის ძირთან; რომელიც აქ ამ კედლის დაქცევის შემდეგ უნდა იყოს ასე შეჯგუფულად ჩანოლილ-ჩამარხული ჩამონგრეული ქვების ქვეშ (იხ. ტაბულა VI).

⁴ 2020 წ-ის მსოფლიო პანდემიდან გამომდინარე შეუძლებელი შეიქნა გერმანულ მხარესთან ერთად არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოება.

სამლოცველოს შემოსასვლელი აღმოსავლეთ მხრიდან უნდა ჰქონოდა,⁵ როგორც ეს შილდის სამლოცველოზეა დაფიქსირებული და ხის კონსტრუქციით უნდა ყოფილიყო გადახურული [14:11]. სამლოცველოს ცენტრში განლაგებული უნდა ყოფილიყო, საგარაუდოდ, ოთხკუთხა ფორმის საკურთხეველი.⁶

მიუხედავად იმისა, რომ ნაზარლების სამლოცველოს არქეოლოგიური შესწავლა ჯერ არ დასრულებულა, თავად ძეგლის და მის მიმდებარე ანალოგიური პერიოდის დასახლებათა ტოპოგრაფია (ასევე, ამ დასახლებებიდან მომდინარე ნივთიერი მასალა), გარკვეული ხასიათის წინასწარული დასკვნების გამოტნის საშუალებას მაინც იძლევა. მით უმეტეს, რომ ქართველ (და უცხოელ) მკვლევარებს, ბევრჯერ გამოუთქვამთ არგუმენტირებული დასკვნები ამ მხარეში მცხოვრები უძველესი მოსახლეობის სოციალური და ეკონომიკური ისტორიის თაობაზე [21; 17; 16; 35; 34].

გამომდინარე ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან, ჩვენის აზრით, რამდენადმე უკვე შესაძლებელია ერთგვარი წინასწარული გარაუდების გამოთქმა სამლოცველოს საკულტო ხასიათისა და მის გარეშემო შემოკრებილი სოციუმის თაობაზე; ამის საშუალებას, ვგონებ, უკვე იძლევა პირველყოვლისა ის „ხატის განძი“ (და ასევე დანარჩენი ცალკეული არტეფაქტები), რომელიც აქ 2018 წლის 11 სექტემბერს აქ გამოვლინდა.

სანამ შევუდგებოდეთ მოპოვებული მასალის, კერძოდ კი ნაზარლების სამლოცველოზე გამოვლენილი „ხატის განძის“ სახისმეტყველებით-ფუხეციონალურ ახალიზს, მანამდე ორიოდე სიტყვას ვიტყვით თავად იმ მეთოდის შესახებ, რომლის საფუძველზე ვაპირებთ მსჯელობის გაშლას.

თავიდანვე გვინდა აღნიშნოთ, რომ ჩვენი ეს წერილი ერთგვარი „ეთნოარქეოლოგიურ-შედარებითი“ დაკვირვების ხასიათის ატ-არებს, რაც თავის მხრივ, ნაზარლების აღნიშნულ სამლოცველოზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული

⁵ სამლოცველოს ეს მონაკვეთი, ჯერ კიდევ საბჭოთა პერიოდში, სამხედრო გეოდეზისტ-ერტოგრაფებს მოუშანდაკებიათ და მასზე, როგორც ამ მიდამოში ყველაზე მაღალ ადგილზე, სიმაღლე პუხეტი მოუწყვით ბეტონის სამირკვლით.

⁶ მისი კონტურები გამოკვეთილია და საბოლოოდ გაიწმინდება სამლოცველოს გათხრის დასასრულს, უღლების მოხსნის შემდეგ.

მატერიალური არტეფაქტების ერთგვარ სახისმეტყველებით „ამე-ტყველებას“ გულისხმობს, რაც პირველყოვლისა იმ მასალებისა და დებულებების საფუძველზეა შესაძლებელი, რომელიც მკვლევარ ეთნოლოგთა მიერ არის მოძიებულ-შემუშავებული კავკასიის მოსახლეობის ეთნოგრაფიულად შენსავლის ნიადაგზე.

გამომდინარე ზემოთქმულიდან, იგი ერთგვარ ეთნოარქეოლოგიურ კვლევად უნდა ჩაითვალოს; თუმც, მიგვაჩნია, რომ გამოთქმა – „ეთნოარქეოლოგია“ ალბათ, ჯერ კიდევ დასახვენია, რადგანადაც იგი მთლად სრულყოფილად ვერ უნდა ასახავდეს კვლევის იმ სფეროსა და მიმართულებას, რომლის აღსანიშნავადაც ეს ტერმინი ინერგება ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სპეციალში.

საფიქრებელია, რომ კვლევის ობიექტთან მიმართებაში შეუსაბამობის სათავე, თვით ამ ხელოვნურად შედგენილი ტერმინის შინაარსობრივ გაუმართაობაშია საძიებელი. იგი ორი სიტყვის – ეთნოსის (To étnos – ხალხი) და არქეოლოგიის (Αρχαίος – ძველი და Λογία – მცოდნეობა) ხელოვნურად შერწყმის ნიადაგზეა შემუშავებული და პირდაპირ თარგმანში „ხალხის (γρίς) სიძველეთმცოდნეობა“-ს ნიშნავს. თავისთავად, სიძველეთმცოდნეობა კი წყროთმცოდნეობის ნაწილი გახლავთ, რომელიც, თავის მხრივ, საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დისციპლინად მოიაზრება [20:45].

მაშასადამე, სრულიად ნათელია, რომ ცალკე ტერმინი – „არქეოლოგია“, ქართულად, სიტყვა-სიტყვით „სიძველეთმცოდნეობას“ აღნიშნავს. სწორედ ამგვარი მნიშვნელობით ხმარობდა მას ექვთიმე თაყაიშვილიც, ქართული არქეოლოგიის ერთერთი მესაძირკვლე, რომელიც სავსებით მართებულად გამოჰყოფდა ამ სფეროდან ცალკე გათხრით არქეოლოგიას – გათხრით სიძველეთმცოდნეობას. ეს თავისთავად მიგვანიშნებს იმაზე, რომ დიდ მეცნიერს გათხრა, სიძველეთმცოდნეობით მასალების მოძიების ერთ-ერთ ხერხად, წყაროების მოძიების ერთ-ერთ საშუალებად მიაჩნდა. ე.ი. ამ შემთხვევაში მთავარია, ძირეულია წყარო, რომლის მოპოვების ერთ-ერთი ხერხიც არქეოლოგიაა (გათხრითი) დღევანდელი გაგებით. თავის მხრივ, კი წყარო, ამ-ჯერად გათხრითი მეთოდებით მოძიებული, მეცნიერის, მკვლევარის მიერ ჩაყენებულია კვლევის ძირეული ობიექტის (ხალხის, ერის) შესწავლის საქმეში.

კონცეპტუალურად სწორედ ამგვარი მიდგომა ახასიათებს დიდი ივანე ჯავახიშვილის კვლევებსაც; სადაც შესწავლის ძირეულ იძიებულს, რომელიმე ცალკე აღებული სოციალური

ერთობა ან პოლიტიკურ-კარტოგრაფიული ერთეული (თუნდაც „საქართველო“, ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით) კი არ წარმოადგენს, არამედ მეცნიერის ყურადღების მთავრი ობიექტი, კვლევის საგანია – ერი, ჯიში, რომლის ამქვეყნიური არსებობის სივრცისეულ ნაკვალევსაც მის წიაღშივე არსებული სოციალური ფენები, სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური საზღვრები ან კიდევ სხვა ყოფითი მხარეები ნათელჲყოფენ. სწორედ ამისა გამო უწოდა მან თავის სათაო ნაშრომს – „ქართველი ერის ისტორია“ და ამიტომაც ცდილობდა იგი ამ ფორმით დაემკვიდრებინა ეს სახელწოდება საისტორიო-საკვალიფიკაციო ტერმინად.

დიდი მეცნიერი პირდაპირ გვეუბნება, რომ „ისტორიკოსის ამოცანაა გაარკვიოს იმ ჰიპოთეზათა სისწორე თუ მცდარობა, რაც მიღებული აქვს ისტორიის ფილოსოფიას; შეიტანოს ახალი მონაცემების ანკარა ნაკადი, რათა უფრო მართებულად იყოს ჩამოყალიბებული ამ დისციპლინის ესა თუ ის ძირითადი საკითხები; როგორიცაა დადგენა და განსაზღვრა ეროვნებისა, რასობრივი და ნაციონალური განმასხვავებელი ნიშნებისა, სახელმწიფოსი და სხვა მისთანა“ [28:392].

დიახაც, დიდ მეცნიერს კაცობრიობის ისტორია ერების, ხალხების, ეთიკურ ერთობათა ისტორიად მიაჩნდა და არა მხოლოდ საზღვრებცვლადი პოლიტიკური ერთეულების (რაც, თავის მხრივ, ერის, ჯიშის გარემოსთან ადაპტაციის შედეგს წარმოადგენს) ისტორიად. დიდი მეცნიერი საზოგადოების ისტორიას წარმომავლობითი სისხლისმიერი ერთობების, მოდგმათა სივრცული არსობის რაკუში ჭვრეტდა.

გამომდინარე აქედან, ფაქტიურად, ჩვენი ამგვარი მიდგომა კონკრეტული ყოფითი ფენომენისადმი (ამ შემთხვევაში კი ნაზარლების გვიანი ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის სამლოცველოზე გამოვლენილი, იმ პერიოდის სოციუმის მატერიალიზებულად გამოსახული სულიერების – „ხატის განძისადმი“), ეფუძნება ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში ჯერ კიდევ აკად. გ. ჩიტაიას მიერ შემუშავებული და ან უკვე კარგად აპრობირებულ კომპლექსურ-ინტენსიურ მეთოდს და სივრცულ პერსპექტივაში მის ერთგვარ გავრცობას წარმოადგენს.

ამ მეთოდის თანახმად – „ეთნოგრაფიული მოვლენები შეისწავლება ინტენსიურად, კომპლექსურად, ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენების ერთიანობის, ისტორიზმის პრინციპის დაცვით. ამ მეთოდის თანახმად, ეთნოგრაფიული დაკვირვების სიღრმე უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე სიფაროვე. უმჯობესია მცირე რაიონის ღრმად შესწავლა, ვიდრე ეთნოგრაფიული მოვლენების გავლით

ფიქსირება ვრცელ ტერიტორიაზე“ (აკად. გ. ჩიტაია) [27:56]. კვლევის კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდი ითვალისწინებს ცალკეული პატარა და დიდი სოციალური ერთეულების (ოჯახი, გვარი, უბანი, სოფელი, ოემი და სხვა) ღრმად შესწავლას, რომლის მიხედვითაც ეთნოგრაფიული სინამდვილე განიხილება როგორც რთული წინააღმდეგობებით სავსე მოვლენათა კომპლექსი. ეს კი, პირველყოვლისა, ჩვენში საისტორიო მეცნიერების განვითარებისა და ამის საფუძველზე დიდალი ფაქტობრივი მასალის დაგროვების შედეგად გახდა შესაძლებელი.

რაც შეეხება საკვალიფიკაციო ტერმინს, მიგვაჩინია, რომ მოცემულ შემთხვევაში შედარებით მართებულია ვიხმაროთ გამოთქმა – „პალეოეთნოლოგია“, რომელიც სიტყვა-სიტყვით ძველ ხალხთმცოდნებას წიშავს და მეტნაკლებად სრულად შეესაბამება კვლევის იმ მიმართულებას, რასაც ამჟამად ჩვენ ვადგავართ.

მართალია, გარკვეულწილად შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ ეს დასახელება („პალეოეთნოლოგია“), უფრო ისტორიის ასპარეზიდან გამქრალ ეთნიკურ ერთობათა შესასწავლად წარმოებულ კვლევას უფრო მიესადაგება, მაგრამ ქართველური, (იბერიულ-კავკასიური) მოდგმა, რომელიც კავკასიის აბორიგენ მოსახლეობას წარმოადგენს, ათასწლეულთა მიღმა გახედვას არ გაურბის და თამამად უსწორებს თვალს შორეულ წინაპართაგან ჩვენსკენ მომართულ მზერას.

დაუუბრუნდეთ ნაზარლების სამლოცველოზე აღმოჩენილ „ხატის განძს“ – როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, იგი წარმოადგენს ბრინჯაოს ნივთების (მის შემადგენობაში აღმოჩნდა აგრეთვე ერთი თიხის ტოლჩისებური სასმისი და მტკნარი წყლის მოლუსკის სადაფის ნიჟარაც) შეჯავაულ ერთობლიობას, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა – ბრინჯაოს მახვილის იმიტაცია – 457 ცალი (!)⁷ (ტაბ. IV), შედგენილტარიანი ტიპის ბრინჯაოს მახვილი (I ც.) (ტაბ. V, სურ. 1), ასვე შედგენილტარიანი სატევარი (I ც.), ორპირი აღმოსავლურკავკასიური ცული (ტაბ. V, სურ. 2) (I ც.),

⁷ 458-ე ბრინჯაოს მახვილის ძალზე ფრაგმენტირებული იმიტაცია აღმოჩნდა „განძის“ ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 მეტრის მანძილზე მდებარე კონცენტრირებული კერამიკის ალაგების შემდეგ.

მინიატურული აღმოსავლურკავკასიური ცული (1 ც.), ბრინჯაოსვე ნამგალი (1 ც.), „სამართებელი“ (შების სათიხარ-ბურნუკი?) (2 ც.), შუბისპირები (14 ც.), ბრინჯაოს „გულისფარი?“ (1 ც.) და დისკოსებრი ბრინჯაოს სამშვენისი (2 ც.) (იხ. ტაბ. V).

ჩამოთვლი ნივთებიდან გვინდა განსაკუთრებით გავამახვილოთ ყურადღება იარაღის ორ სახეობაზე და ვეცადოთ განვაზღვროთ მათი ფუნქციონალური დატვირთვა სამლოცველოს გარშემო შემოკრებილი სოციუმის ყოფაში.

პირველი ეს გახლავთ მახვილის იმიტაციები და მეორე – სამართებლისმაგვარი ბრინჯაოს დანები (შესაძლოა შუბის ბოლო ბურნუკ-სათიხრები?). ასევე, შევეხოთ თიხის საბეჭდავების ფუნქციასაც, რომლებიც მრავლადაა აღმოჩენილი ნაზრლების სამლოცველოზეც და სხვა ამ პერიოდის ნამოსახლარებზეც (ცისკარაანთოგორა, დიდნაური, ტახტიფერდა) [31:66-67].

დავინწყოთ ბრინჯაოს მახვილის იმიტაციებით (ტაბ. VI სურ. 1-2), რომლებიც აღნიშნულ სამლოცველოზე უპრეცენდენტო რაოდენობით იქნა დაფიქსირებული – 458 ცალი!

ბრინჯაოს მახვილის იმიტაციები, იორ ალაზნის ორმდინარეთში, გვიანი ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებზე (სამლოცველო მელი-ღელე II [21; 22], ფევრების და გადრეკილის სამაროვნები, დიდნაურის ყორლანის ჩამოვარებულ სამარხში...) ბევრგანაა დაფიქსირებული. 9 ცალი ამგვარი იმიტაცია აღმოჩენილია შილდის სამლოცველოზეც [14:11].

მაშასადამე, ამ პერიოდში, ეს იმიტაციები უპირატესად აღმოჩენილია ორი ხასიათის ძეგლებზე – სამლოცველოებზე (უპირატესად) და სამარხებში (ცალობით), რაც, ჩვენის აზრით, გარკვეულნილად განსაზღვრავს კიდევაც მათ საკრალურ ხასიათს იმ პერიოდის მოსახლეობის სულიერ-კულტურულ ყოფაში; სწორედ ამის ინტერპრეტაციასც შევეცდებით აღმ. საქართველოს მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული მასალების მიხედვით.

ცნობილია, რომ ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში შესწავლილ სამლოცველოებზე, გამომდინრე მათი ხასიათიდან (განსაკუთრებით ეს შეეხება იმ ხატ-სალოცავებს, რომლებიც ტრადიციულად მიიჩნეოდნენ მამაკაცთა მფარველ თემობრივ (sic!) სალოცავებად და სადაც ხდებოდა ვაჟთა „ხატში გაყვანა“, როგორც თემის მომავალი სრულუფლებანი წევრებისა) დაფიქსირებულია საყოფაცხოვრებო ნივთებისა და საბრძოლო იარაღის იმიტაციების შენირვის ფაქტები – მაგ. იმიტირებულ „შუბებს“ (რომელსაც მოსახლეობა დროშის ტარებს უწოდებს) სწირავენ ნმ. გიორგის

სახელობაზე აგებულ სალოცავებს როგორც აღმოსავლეთ სა-ქართველოში (წიფორის წმინდა გიორგის ხატი [15:150-151]), ასევე დასავლეთ საქართველოში (პადიშის ქუდოსანი წმინდა გიორგის ხატი [7:7-19]). ამ ხასიათის სალოცავებს სწირავდნენ მახვეწარნი ისრის პირებსა თუ სხვადასხვა სახის იარაღსაც. მაგ. თავრარის (ზემო სვანეთი) წმ. გიორგის სალოცავის (რომელიც უპირატესად მამაკაცთა მფარველად ითვლება) აღნერისას, პირადად გვაქვს დაფიქსირებული ამგვარი ფაქტი – აქ, სალოცავისადმი შეწირულია ისრის და შუბის პირები მოყოლებული განვითარებული შუა საუკუნეებიდან, გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით; რომელსაც მოგვიანო პერიოდში ენაცვლება კაუიანი თოფის ფინდისები, ხოლო შემდგომ ხანებში ვინტოვკის ტყვიები და თანამედროვე ყოფაში – AK-ს ტყვიებიც კი. ამგვარად, ამ სალოცავში დაფიქსირებულია საბრძოლო ხასიათის ნივთების შეწირვის ფაქტის თითქმის 800 წლოვანი დინამიკა.

ეთნოგრაფიული ყოფიდან ცნობილია ასევე, რომ ხატებშივე ინახებოდა იარაღიც, რომლითაც ხატის სახელით იბრძოდნენ თემის საუკეთესო მეომრები; მტრის მოსაგერიებლ თუ სხვა ხასიათის ბრძოლებში.

ქართულ ხალხურ პოეზიაში ამის დამადასტურებელია თუნდაც ეს ლექსიც:

ბეთლემის კარზე კიდია
ვოუ ჯურხაის ფარიო,
მოუვლის ომის წადილი,
ხანდისხან შასძრავს ქარიო. [25:83]

აღსანიშნავია, რომ ამ ლექსის სხვადასხვა ვარიანტებში, და-სახელებეულია სხვადასხვა სალოცავთა სახელები, გამომდინარე იქიდან, თუ სადა ესა თუ ის ვარიანტი ჩანერილი – ხევსურეთში („მიქეელის (სალოცავის დასახელება-პ.პ.) კარს შეხვიდეთ...“), ფშავში („ლაშარის ჯვარსა ჰკიდია...“) თუ კახეთში („ალაზნის პირსა ჰკიდია...“) [25:284-285]. ანუ, მთქმელების მიერ დაშვებულია, რომ იარაღი ინახებოდა სხვა ხატებშიც, გამომდინარე მათი მდებარეობიდან.

ეთნოგრაფიული ყოფიდან ცნობილია ისიც, რომ თუ ხატის იარაღით მებრძოლი მეომარი დაიღუბებოდა, ეს იარაღი გადა-ეცემოდა თემში („ხატში“) გამორჩეულ სხვა მეომარს.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თუ ნაზარლების სამლოცველოში დაუწევებული „ხატის“ განძში შემადგენლობაში დაფიქსირებულ ბრინჯაოს მახვილების იმიტაციების უპრეცენ-

დენტო რაოდენობას და სხვა საბრძოლო-სამეურნეო დანიშნულების ნივთების ხასიათს გავითვალისწინებით, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩინია გარკვეული პარალელების გავლება ქართულ (შესაბამისად ზოგად კავკასიურ) ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებულ ელემენტებსა და არქეოლოგიურ არტეფაქტებს შორის:

- 1. ბრინჯაოს მახვილის იმიტაციები** – სავარაუდოა, რომ სამლოცველოზე მოსული მეთემე მახვენარი მეომრები, ანუ იგივე „ხატის ყმები“, ისევე როგორც ეს ეთნოგრაფიულ ყოფაშია დადასტურებული, საკუთარ სახელზე „ხატს“ სწირავდნენ ბრინჯაოს მახვილის იმიტაციებს, რომლებიც თავის მხრივ, ასევე როგორც ბრინჯაოს ერთგვარი „საფასნი“, ქმნიდნენ „ხატის განძსაც.“⁸ ხოლო, ბრძოლაში დაღუპვის შემთხვევაში, ეს „ხატის“ მეომრები იკრძალებოდენ ხატში შეწირული ამ იმიტაციებით; მათი ნამდვილი იარაღი კი გადაეცემოდა სხვა, ამავე თემის წევრ „ხატის შვილს“.
- 2. სავსებით დასაშვებად მიგვაჩინია ასევე, რომ ნაზარლების „ხატის განძში“ შემავალი და „ხატშივე“ დავანებული ბრინჯაოს მახვილი, სატევარი, ცული, (ტაბ. IV სურ. I-2-3-4) – ალბათ იყო ის იარაღი რითაც იკვლოდა სალოცავში მახვენართა მიერ მოყვანილი ზვარაკი; როგორც ეს დაფიქსირებულია ეთნოგრაფიულ ყოფაში შესწავლილ ტრადიციულ-საკულტო ძეგლებზე აღნერილი დღესასწაულების მსვლელობისას.**
ასევე სავსებით დასაშვებია ისიც, რომ შესაძლოა ეს საჭურველი (იგივე მახვილი, სატევარი, საბრძოლო ცული, შუბისპირები) ეკუთვნოდა „ხატის“ გამორჩეულ და ბრძოლებში „ხატისვე“ სახელით მეომარ წინამძროლ „ხატიშვილს“, რომლიც ხატის სახელითვე ბრძოლაში გამოდიოდა და წინამძღვობლობდა სათემო ლაშქარს; ხოლო მისი სიკედილის ან სიბერის შემთხვევაში გადაეცემოდა ამავე თემის სხვა, გამორჩეულ ახალგაზრდა „ხატის შვილს“. თავად ეს იარაღი კი ხატში ინახებოდა ისე, როგორც ეს გვაქვს დადასტურებული ქართველურ ეთნოგრაფიულ ყოფასა თუ ფოლკლორში.
- 3. ბრინჯაოს ნამგალი** (ტაბ. VII, სურ. I) – მისით, ალბათ, ხატის ქურუმი თაბაგარის (მკაში მესვეური) ხელით მოიმკებოდა ხატის ხოდაბუნებზე მოყვანილი ხორბლეული, რომელიც ხა-

⁸ როგორც ეს დაფიქსირებულია აღმ. საქართველოს ყოფაში დადასტურებულ მთელ რიგ სალოცავებში და საკმაოდ კარგადაა შესწავლილი ქართულ ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ტშივე იქვებოდა, იქვე ცხვებოდა და საგანგებო საპეჭდავით (ტაბ. VII, სურ. 2) ისევე იქეჭდებოდა სარიტუალო სეფისკვერები, როგორც ეს ეთნოგრაფიულ ყოფაშია დადასტურებული (იხ. ტაბ. VII, სურ. 3).

4. ალბათ, ხატშივე, საგანგებო ჭურჭელში დგებოდა და ინახებოდა სარიტუალო სასმელი, რომელიც აქვე საგანგებო სასმისებით (ტაბ. VIII, სურ. 1) შეისმებოდა მახვენართა მიერ; როგორც ეს დადასტურებულია ქართველთა (და სხვა კავკასიელ სხვა ხალხების) ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

მართალია, ეს ყოველივე ერთგვარი ინტერპრეტაციაა, თუმცა არც თუ უსაფუძვლო, რაც შემაგრებულია ეთნოგრაფიული მონაცემებით.

საგანგებოდ გვინდა ასევე გავამახვილოთ ყურადღება სამლოცველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ერთი იარაღის ნაირსახეობაზე (იხ. ტაბ. IX).

აქამდე⁹, დაფიქსირებულია აღნიშნული იარაღის სულ ხუთი ცალი; აქედან ორი 2018 წელს სამლოცველოს დასავლეთ კედელთან გამოვლენილ ბრინჯაოს იარაღთა ერთგვარი „ხატის განძის“ შემადგენლობაში, ხოლო სამი, 2019 წელს განმენდილი სამლოცველოს ინტერიერის შიდა სივრცეში, სხვადასხვა ადგილზე, ასევე იატაკის დონეზე.

იარაღის ამ ნაირსახეობამ, თავისი ორიგინალური ფორმიდან გამომდინარე, თავიდანვე მიიქცია ექსპედიციის წევრთა ყურადღება; გასარკვევია მისი დანიშნულება.

აღმოჩენილი იარაღის ცალების ზომები მერყეობს: სიგრძე 12 – 22, ხოლო განი - 7 -10 სმ-ის ფარგლებში; არის ბრტყელი ფორმის, აქვს ერთნაჩრეტიანი მოკლე ყუნწი; სავარაუდოდ, მოკლე ტარის დასაგებად. ორლესულია და აქვს განივად ამოღებული ფართე პირი, კიდეებში ნაწვეტებული ბოლოებით.

პირველადი დაკვირვებით, ჩვენის აზრით, უნდა გამოირიცხოს მისი აქტიურ საძგერებელ საბრძოლო იარაღად გამოყენება; რადგანაც, ერთიანი წვეტის უქონლობის გამო იგი სრულიად გამოუსადეგარია შუბის, ისრის ან აფთის პირად.

გვაქვს ვარაუდი, რომ იგი უფრო სამეურნეო დანიშნულებისაა; რადგანაც, მისი ფორმებიდან გამომდინარე, აღნიშნული იარაღით შესაძლებელია მხოლოდ რაიმეს ათლა-გასერვა და ამ დამუშავებული საგნიდან, ბასრი გვერდითი პირებით, გასერილ-ათლილი

---

⁹ სამლოცველოს გათხრითი შენავლა ჯერ არ დასრულებულა.

ზედაპირის აწევა-განცალკევება; რისთვისაც ძალზე მოსახერხებელია პირის განივი წაწვეტებული ბრტყელი ბოლოები.

აღნიშნული ნივთი, შესაძლოა აგრეთვე გამოიყენებოდა შუბის ბოლოდ – სათიხარად, ერთგვარ ბუნიკად [21:165]; თუმცა, 2019 წლის დაფიქსირებულმა განსაკუთრებულმა ცალმა, ვფიქრობთ, გამორიცხა მისი შუბის ბოლო სათიხარად გამოიყენება; გამომდინარე თავისი ფორმისა და ზომიდან (იხ. ტაბ. IX, სურ. 1).

ეს პრინციპში, ჩვენის აზრით, მაინც არ ცვლის საქმეს, რამდენადაც მოცემული ფორმის იარაღი, მაინც სათლელ-სასერ საქმიანობისთვის უფრო მოსახერხებელია.

ამ კითხვას, ალბათ მაინც მისი ექსპერიმენტული კვლევა გასცემს საბოლოო პასუხს, რის ჩატარებასაც აუცილებლად ვაპირებთ.

ასევე, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ეს იარაღები აღმოჩენილია საკულტო ხასიათის არქეოლოგიურ ძეგლზე, სამლოცველოზე, სადაც, სავარაუდოდ, ხშირი უნდა ყოფილიყო საქონლის (ზვარაკის) შსხვრპლშენირვის რიტუალი ისე, როგორც ეს შემორჩენილია დღემდე კავკასიის მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში და მრავალჯერაა აღწერილია ეთნოგრაფების მიერ [1; 2; 3].

აღნიშნული ხასიათის რიტუალები, ჩვენც ბევრჯერ აღვინიერია და შესაბამის ვიდეომატარებლებზე გადაგვიღია აღმ. საქართველოს მთიანეთში – ფშავში [იხ. 8], ხევსურეთში და კავკასიის მთიანეთის სხვადასვა მხარეებში (იხ. ტაბ. X).

როგორც ამას ადგილობრივი მთხრობელი ხატისმსახური ხევისბრები გადმოგვცემენ (და ამ რიტუალის ამსახველი ვიდეომასალაც მრავლად მოგვეპოვება), ზვარკი უშუალოდ ხატის შემოლობილ ტერიტორიაზე იკვლის, ტყავდება და ნაწილდება. ხატს შესაწირად რჩება ზვარაკის ტყავი, რქები და მარჯვენა ბეჭი. ტყავს სხვადასხვა პრაქტიკული დანიშნულებისთვის იყენებენ ხატის მსახურნი, რქები სალოცავში რჩება (გალავანზე აწყობენ ან ხატის ტერიტორიაზე ამოსულ ხეებზე ამაგრებენ), ხოლო მარჯვენა ბეჭი საერთო საბერო სუფრისთვის მომზადება. მაცვენარ თემის წევრს, ხატში ახალი წევრის საგამყვანოდ მიაქვს აგრეთვე გამომცხვარი ქადა-პურიც, რომელსაც ხევისბერი საკლავის შენირვის შემდგომ ოთხად გასერავს, ერთ მეოთხედს ამოჭრის („გულს ამოულებს“), თავისთან იტოვებს და დანარჩენ $\frac{3}{4}$ ქადა-პურს მაცვენარს უბრუნებს.

ის, რომ აღნიშნული ხასიათის რიტუალი დიდი ალბათობით უფრო ადრეულ ხანებში, კერძოდ კი წინარექტისტიანულ ხანებშიც ტარდებოდა ცენტრალური ამიერკავკასიის საკულტო

ძეგლებზე, ნათლად მეტველებს გასული საუკუნის 60-იან წლებში ქართლში, სოფ. გამდლისყაროსთან აღმოჩენილი ბრიჯაოსგან დამზადებული სამლოცველოს მოდელი, რომელიც სპეციალისტების მიერ, ჩვ. წ-მდე XI-VI სს-ით თარიღდება [32:126].

აღნიშნულ მოდელზე ნარმოდგენილია წრიულად შემოსაზღვრული სამლოცველოს ტერიტორია, გამოსახულია თაღოვანი საკურთხეველი, ხატის მსახური (სავარაუდოდ, იმ პერიოდის „ხევისბერი“) და სამსხვერპლოდ მორეკილი ზვარაკი; ნათლად იყითხება აგრეთვე ტაბლა, ზედ დაწყობილი სარიტუალო პურებით (იხ. ტაბ. XI).

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ აღნიშნულ მოდელში თითქმის ზედმიწევნითა გადმოცემული ის სარიტუალო სცენა, რომელსაც ჩვენ დღემდე ვაფიქსირებთ აღმ. საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობის ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

დავუბრუნდეთ კვლავ ნაზარლების ნამოსახლარზე გამოვლენილ სამლოცველოს, რომელიც თავისი წრიულობით და ხასიათით, თითქმის ასევე ზედმიწევნით იმეორებს გამდლისწყაროსთან აღმოჩენილ სამლოცველოს მოდელზე ასახულ სცენას და ეთნოგრაფიულ ყოფაში შესწავლილ საკულტო რიტუალებს.

გამომდინარე ყოველივე ზემოთქმულიდან, დიდი ვარაუდით, შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ აღნიშნული სამართებლისებრი ბრინჯაოს იარაღი, სამლოცველოზე შენირული ზვარაკის გასატყყავებლად და სარიტუალო პურების გასასერად გამოიყენებოდა იქ მოშახურ „ხატისმსახურების“ მიერ ისე, როგორც ეს დადასტურებულია არქეოლოგიური არტეფაქტებით (მხედველობაში გვაქვს სამლოცველოს მოდელი გამდლიწყაროდან) და მოაქამდამდის, ეთნოგრაფიული ხასიათის წერილობით თუ სხვა სახის აღწერილობით მასალებში.

ამ ვარაუდს კიდევ უფრო გვიმტკიცებს ისიც, რომ აღნიშნული იარაღებიდან ორი ცალი, დადასტურებულია იმ ნივთებთან ერთად, რომელიც შეადგენდა „ხატის“ ერთგვარ „განძს“ (ბრინჯაოს მახვილების იმიტაციების სახით, „ხატისშვილთა“ მიერ პირადად მოტანილს [6:118-128]) და ინახებოდა სამლოცველოს გალავნის შიდა დასავლეთ მხარეზე, არსებულ თახჩაში; როგორც ეს ხშირად გეხვდება დღესაც, აღმ. საქართველოს ტრადიციულ საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლებზე („ხატებში“).

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ნაზარლების ნამოსახლარზე გამოვლენილი სამლოცველო, იმ პერიოდისთვის (გვიანი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანა) გახლდათ აღნიშნულ მხარეში არსებული დიდი

სამხედრო-თეოკრატიული გაერთიანების ცენტრი, რომლის გარშემოც ერთიანდებოდა საკმაოდ მოზრდილი და მძლავრი წინარეკლასობრივი ხასიათის სოციალური ორგანიზაცია.

მიჩნეულია, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარი და I ათასწლეულის დასასყისი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტომთა ისტორიაში ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი „კრიტიკული“ ეტაპია [19:7]. ესაა პერიოდი, როდესაც ამ მხარეში მნიშვნელობის წინამძღვრები რეინის მეტალურგიის განვითარებისათვის და საზოგადოების შიგნით ადგილი ჰქონდა მნიშვნელოვან სოციალურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცვლილებებს.

გაზიარებულია ასევე, რომ ამ მხარის ისტორიული ცივილიზაცია, უეჭველია შექმნეს ადგილობრივმა, აპორიგენმა ტომებმა, რომლებიც აქ ცხოვრობდნენ, რამდენადაც ამაზე შესაძლებელია თვალი მიდევნება, უკვე უძველეს ხანაში.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ამ მხარეში, ადამიანის პირველ ნაკვალევს ჯერ კიდევ პალეოლითის ხანებიდანვე ვხვდებით [4:18-37]. მოსახლეობის მატება და ბინადარ სამოსახლოთა ძლიერი კერების აღმოცენება განსაკუთრებით ბრინჯაოს ხანიდან შეიმჩნევა [21]. ხოლო, სარწყავი მიწათმოქმედებისა და ინტენსიური მეურნეობის განვითარების საფუძველზე ეს მხარე, ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩასახვისთანავე, ძლიერი სამოსახლოებით დაიფინა [12:90-117].

დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნაზე და უფრო გვიანაც იორ-ალაზნის ტერიტორიაზე ავტოქტონი ეთნიკური ჯგუფები წარმოადგენდნენ დომინირებულ ეთნოკულტურულ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ძალას. ამ ეთნიკურ ჯგუფებს შორის წამყანი როლი კახებსა და კუხებს უნდა შეესრულებინათ. მეტად საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნაზე, იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მკაფიოდ შეინიშნება მატერიალური კულტურის უწყვეტი განვითარება. როგორც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე არსებული არქეოლოგიური კულტურა, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან „მძლავრ გარე ზემოქმედებას არ განიცდის; ყოველ შემთხვევაში ისეთს, რომ მას მისი მშვიდობიანი განვითარების გზა შეეწყვიტოს“. როგორც ჩანს, ვერავითარმა შემოღწევამ ვერ მოსპო ძველი, ადგილობრივი ტომები, მათი კულტურა და ვერ შეცვალა ამ კულტურების ძველადვე შემუშავებული საზღვრები [19:8]. ამის მანიშნებლად ისიც გამოდგება, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში, ყოველ შემთხვევაში

VIII საუკუნემდე, ის დაახლოებით ისეთივე რჩება, როგორიც იყო ძვ. წ. II ათასწლეულის მინურულსა და I ათასწლეულის განმავლობაში [21:197].

ამგვარად, სავსებით მართებულადაა გამოთქმული მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე ძვ. წ. II-I ათასწლეულში არსებული არქეოლოგიური კულტურა, ძირითადად უკვე ფეოდალური ხანის „რანთა და კახთა“ სამეფოს მოსახლეობის უშუალო წინაპარი ეთნიკური ჯგუფების კულტურა უნდა ყოფილიყო [19:9]. ამ მეტად საგულისხმო ისტორიული ვითარების დადასტურება იმიტომაც არის საყურადღებო, რომ იგი მყარ მატერიალურ საფუძველს უქმნის სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ „უკვე ძველი წ-ის მეორე ათასწლეულის შუა ხანებიდან მანც, კავკასიის, კერძოდ კი ამიერკავკასიის, მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა ძირითადად ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც მომდევნო ხანებში“ [18:103].

ყოველივე ზემოთაღნიშნულის საფუძვლზე, სავსებით გამართლებულად მიგვაჩინია დაშვება იმისა, რომ ჩვენ შემთხვევაში, ნაზარლების ნამოსალარზე გამოვლენილი სამლოცველოს გარშემო შემოკრებილი თეოკრატიულ-კლასობრივ სოციუმში უკვე უნდა ჩასახულიყო ის პრინციპები, რომლებიც მოგვიანო ხანებში დაეფი საფუძვლად ისეთი სატაძრო თემების ფორმირებას, რომლებიც კარგადაა შესწავლილი საისტორიო სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ამ მხრივ, სავსებით არგუმენტირებულად გამოიყურება ის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, მოგვიანო ელინისტური ხანის იბერიასა და კოლხეთში არსებობდა საკულტო ცენტრები რომელთა შესახებაც ანტიკურმა მწერლობამ (მხედველობაში მაქვს სტრაბონის ცნობები ორი მათგანის შესახებ – 1. იბერია-ალბანეთის სასაზღვრო ზონაში მთვარის ღვთაების ტაძარი და 2. მოსხთა ქვეყანაში ლევკოთეას სამლოცველო და სამისნო [Strabo: XI, IV, 7; 26:134-135]) უბრალოდ არ შემოგვინახა ცნობები. საგულისხმოა, ამ მხრივ, თუნდაც იბერიის საზოგადოებრივი წყობის აღწერისას სტრაბონის მიერ ქურუმთა გვარის (გენოსი) ცალკე გამოყოფა, რაც უთუოდ მოწმობს ქვეყანაში სატაძრო ცენტრების სიმრავლეს და მის მნიშვნელობას („ქურუმთა გვარი“ უშუალოდ მოსდევს „სამეფო გვარს“) [10:136-144].

სამწუხაროდ, თვით სტრაბონისეული აღწერა იბერიასა და კილხეთში არსებული საკულტო ცენტრებისა ძალზედ მნირია და არ იძლევა სრულ წარმოდგენას მათი არსებობის შესახებ; ამიტომ

ამ ცენტრების შესწავლისას მკვლევარნი ხშირად მიმართავენ მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებებთან დაკავშირებით სტრა-ბონის დაცულ მონაცემებს და აქედან ანალოგიების მოტანით სათანადო დასკვნებსაც აკეთებენ [28:48-61; 17:582-593].

მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებები, მათ გარშემო არსებული ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად მინიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ ერთიმეორისგან. თუ კი ისინი, მათი არსებობის ადრეულ ეტაპებზე (ე.ი. ვიდრე სატაძრო დაბებს წარმოადგენდნენ) მსგავსი იყვნენ ერთიმეორისა თავისი შინაგანი წყობით, ასევე ფუნქციით (ასრულებდნენ საზოგადოებრივ-საკულტო ცენტრების დანიშნულებას), შემდეგში იმის მიხედვით თუ რა ეკონომიურ და პოლიტიკურ გარემოში უხდებოდა მათ არსებობა, ხდება მათი ტრანსფორმაცია, რის შედეგადაც ჩნდება სატაძრო გაერთიანებათა სრულიად სხვა ფორმები – ბევრგან ისინი, ანუ სატაძრო დაბები გადაიზრდება სატაძრო ცენტრებად და აქედან უკვე პოლისებად. თუმცა, ყველგან ასე არ მომხდარა (განსაკუთრებით იქ, სადაც არ იყო ქალაქების განვითარები-სთვის საჭირო ხელშემწყობი პირობები – მაგ. სავაჭრო გზათა კვეთა) და ძველი სატაძრო დაბა-ცენტრები ისეთივე დარჩა და დიდხანს უცვლელად ინარჩუნებდა თავიანთ სახეს; ან სულაც, შეწყვიტეს თავიანთი არსებობა სხვადასხვა მიზეზთა (ბუნებრივი კატაკლიზმების ან სულაც შემოსევების – პ.პ.) გამო [10:141].

მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებებს საგანგებო გამოკვლევა მიუძღვნა ა. ფერისხანიანმა [35], რომელიც ასკვნიდა, რომ ამ გაერთიანებებს მართავდა ერთგვარი „სამოქალაქო“ კოლექტივი, რომელიც ორგანიზებული იყო სიუნგენებად და ფილებად; მოქმედებდა სახალხო კრება, ირჩევდნენ მაგისტრატების, გააჩნდათ საბჭო და საკუთარი სამხედრო ორგანიზაცია [35:152-155].

ცნობილია, რომ მაგ. კაპადოკიის აღწერისას სტრაბონი ასახელებს ზექს უენასოს ტაძარს, რომლის მსახურთა რიცხვი 3.000 აღწევდა; ტაძარს გააჩნდა თავის სატაძრო მამული, რომელსაც 15.000 ტალანტის ოდენობის შემოსავალი მოჰქონდა ტაძრის ქურუმთათვის [Strabo:II, 5. 26].

მიჩნეულია, რომ მახლობელი აღმოსავლეთის საზოგადოებებში კლასობრივი სტრუქტურის განსაზღვრაზე საგანგებოდ მინიშვნელოვან გავლენას ახდენდა შრომის დანაწილება ერთის მხრივ, საკუთრივ წარმოებაში და მეორეს მხრივ, მმართველობის სისტემაში დასაქმებულ მოსახლეობას შორის. ორგანიზატორული (მმართველობითი) ფუნქციების შესრულება სამეურნეო, სამ-ხედრო, საკულტო და საზოგადოებრივ საქმიანობაში წარმოადგენდა გაბატონებული ზედაფენის გამოყოფის საფუძველს [18: 154].

ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ როგორც ეს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ირკვევა, ჩვენს შემთხვევაში, ნაზარლების ნამოსახლარზე მცხოვრები უპირატესად მესაქონლეობაზე უნდა ყოფილიყვნენ ორიენტირებულნი, რადგანაც მოპოვებულ სამარხეულ მასალაში მრავლად გვაქვს დადასტურებული სადღვებლების არსებობა; სამაგიეროდ, სადღვებლები დიდ იშვიათობას წარმოაგენს ნაზარლებიდან სულ ათიოდე კილომეტრით გამოვლენილ დიდნაურის ანალოგიური პერიოდის ნამოსალარზე მოპოვებულ არქეოლოგურ მასალაში.

მაშასადამე, შეიძლება ვივარუდოთ, რომ ნაზარლების მცხოვრებთა სამეურნეო-კულტურული ტიპი ხასიათდებოდა მესქონლეობის უპირატესი წილით, ხოლო დიდნაურის მცხოვრებთათვის, მიწათმოქმედება და მარცვლეული კულტურების მოყვანა უპირატესი საქმიანობა უნდა ყოფილიყო.

თავისთვად ეს ფაქტი უკვე მანიშნებელია ალნიშნული წინაკლასობრივი გაერთიანების (რადაც, ჩვენის აზრით სავსებით სამართლიანად შეიძლება ჩაითვალოს შირქების ზეგანზე გამოვლენილ გვიანი ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის ნამოსახლართა ერთობლიობა) მოსახლეთა შორის შრომის დანაწილებისა და ვარაუდად, მათ შორის გარკვეული სასაქონლო გაცვლა-გამოცვლის არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ხოლო რა მიშვნელობა აქვს სახელმწიფოებრივ გაერთიანების შიგნით ამ სასაქონლო გაცვლა-გამოცვლის (თავისთვად ვაჭრობის) ჩასახვა-ჩამოყალიბებას ამათუ იმ სოციალური ორგანიზაციის შემდგომი განვითარებისთვის, ეს საყოველთაოდ ცნობილია.

მიჩნეულია, რომ უძველეს ხანაში, პირველყოფილი-თემური წყობილების ბატონობის დროს, ტერმინი „მამასახლისი“ ქართის ტომების ერთ ნაწილში მაინც ალნიშნავდა გვარის უფროსებს, ისევე, როგორც „სახლი“ – გვარს. მაგრამ შემდეგში, საგვარეულო თემის სასოფლო (ტერიტორიალურ) თემად გადაზრდასთან ერთად, ალბათ მოხდა „სახლი“, „მამასახლისი“ ტერმინების მინიშვნელობის დავინროება, მათი გადაქცევა სასოფლო თემის შიგნით ჩამოყალიბებული საოჯახო თემებისა და მათი მეთაურების აღმნიშვნელ ტერმინებად. ამასთან ერთად, იგივე ტერმინები, კლასობრივი საზოგადოების პირობებში მთელი რიგი სხვა ცნებების აღმნიშვნელად გადაიქცა: „სამეფო სახლი“ (სამეფო საგვარეულო), სამხედრო სამოხელეო არისტოკრატიის (შემდგომში ფეოდალური არისტოკრატიის) წარმომადგენელთა ცალკეული „სახლები“ და ა.შ. ტერმინი „მამასახლისი“ ამგვარი „სახლების“

მეთაურთა გვერდით, მეფის მოხელეების – ცალკეულ პუნქტთა გამგებლების, კორპორაციული თემების მეთაურთა აღმნიშვნელ ტერმინებად იქცა [17:581].

ვფიქრობთ, რომ ამგვარ ვითარებასთან გვაქვს საქმე შირაქის ზეგანზე შესწავლილ ნამოსახლარებთან („ნაზარლები“, „დიდნაური“, „სამრეკლო“ ...) მიმართებაშიც, როდესაც შირაქის ზეგანზე გაშლილი ეს მსხვილი დასახლებები ერთი დიდი, ძირი სატაძრო დაბა-დასახლების გარეშემო ერთიანდებოდნენ და ქმნიდნენ ერთ სამეურნეო-კულტურულ ტერიტორია-გაერთიანებას.

ვსაუბრობთ რა სატაძრო თემთა და უძველეს საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლებზე, არ შეიძლება არ მოვიტანოთ სტაბონის ცნობილი აღნერა იქნერია-ალბანეთის საზღვარზე მის მიერ აღნერილი მთვარის ღვთაების სამლოცველოს თაობაზე. როგორც ბერძენი გეოგრაფიის გადმოგცემს, ამ ტაძრში „ქურუმობს კაცი, უწარჩინებულესი მეფის შემდეგ; ის განაგებს ტაძრის მიწას, რომელიც დიდია და კარგად დასახლებული და {ეს პირი განაგებს} მიწასაც და ტაძრის მონებსაც, რომელთაგან მრავალნი, შთაგონებულნი, წინასწარმტყველებენ ხოლმე. მას, რომელიც უფრო მეტად იქნება შთაგონებული და მარტო დაეხეტება ტყეებში, დაიჭრს ქურუმი, შეკრავს წმინდა ჯაჭვით და ერთი წლის განმავლობაში საგანგებოდ ჰკვებავს. შემდეგ მიიყვანენ მას სამსხვერპლოსთან და წელსაცხებლით დაზელილს, სხვა სამსხვრპლო ცხოველებთან ერთად, მსხვერპლად შესწირავენ. მსხვერპლშეწირვას ასეთი სახე აქვს – ერთს უჭირავს წმინდა შუბი (გავიხსენოთ ნაზარლების სამლოცველოს „სახატე განძის“ შემადგანლობაში შემავალი შუბისპირები! – პ.პ.), რომლითაც წესია ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა. ის გამოდის ხალხიდან, არტყამს გვერდიდან გულში ისე, რომ ამ (საქმეში) გამოუცდელი არ არის. როდესაც დაეცემა (მსხვერპლი), აღინიშნება მისნობა დაცემის მიხედვით და საზოგადოდ ცხადდება; ხოლო, გვამი მიაქვთ რომელიმე ადგილას და ხებიან ფეხით, განსაწმენდელად“ [Strabo: XI, IV,7; 26:134-135].

ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა მიუთითა იმ განსაკუთრებულ მსგავსებაზე, რომელიც არსებობს სტრაბონის მიერ აღნერილ მთვარის ღვთაების ალბანური ტაძრის რელიგიური დღესასწაულების რიტუალებსა და გვიანდელი ხანის კახეთში (აღმოსავლეთ საქართველოს ალბანეთის მოსაზღვრე ნანილში) განთქმულ „თეთრი გიორგობის“ ცერემონიალს შორის. ეს უკანასკნელი, უცილობლად, მთვარის ღვთაებისადმი მიძღვნილი ძველი წარმართული დღესასწაულის ქრისტიანიზირებულ ვარიანტად გვევლინება. დიდი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ მთვარის

ღვთაების ზემოაღნიშნული ტაძარი, შესაძლებელია, სწორედ კახეთის ტერიტორიაზე იმყოფებოდა [28:46-61].

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია, ქართველური (და ზოგადად სხვა დანარჩენი) საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურის განხილვისას, აუცილებელია მხედველობაში მივიღოთ ის მდიდარი წყარო-მასალები და მათ საფუძველზე მიღებული დასკვნები, რომელიც მოგვეპოვება აღნიშნულ საკითხების თაობაზე და რის საფუძველზეც უნდა მოხდეს შესასწავლი პრობლემის კომპლექსურად განხილვა. ამის მაგალითია ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში შესწავლილი სატაძრო თემის ფენომენი, რომლის საფუძვლებიც ძალზე შორეულ წლებშია საძიებელი; რის საბუთადაც სავსებით სამართლიანად არის აღიარებული ერთის მხრივ სტრაბონის ცნობები და მეორეს მხრივ ეთნოგრაფიული მონაცემები [17:583]. კერძოდ კი ვ. ბარდაველიძის შრომები სატაძრო თემისა და სატაძრო მიწათმფლობელობის შესახებ, აღმ. საქართველოს მთიანეთში. ეს მასალები ნათლად მიუთითებს სატაძრო-სათემო მიწათმფლობელობისა და სატაძრო თემების არსებობაზე და იმაზე, რომ ისინი, თამამად შეიძლება გამოვიყენოთ, ერთის მხრივ, საქართველოს მთიელთა და მეორეს მხრივ, ქართლის და მისი მიმდებარე დაბლობი მხარეების უძველესი მოსახლეობის მიწათმარებლობისა და მიწათმფლობელობის ფორმების დასახასიათებლად.

ამდენად, კიდევ გავიმეორებთ, რომ სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია პარალელების გავლება ნაზარლების სამლოცველოსა და ქართველი ერის ეთნოგრაფიულ ყოფაში შესწავლილ ტრადიციულ საკულტო-სარიცხუალო ძეგლებს შორის, რის მაგალითები ადრეც ყოფილა ქართველ მეცნიერთა შრომებში [21:112-122].

ჩვენის აზრით, ნაზარლების სამლოცველოს აღმოჩენა და მისი საფუძვლიანი შესწავლა კიდევ იმითაა დიდმნიშვნელოვანი და აუცილებელი, რომ მის საფუძველზე შეიძლება გამოიკვეთოს და დადგინდეს ის საზოგადოებრივ-სათემო და თეოკრატიული ურთიერთობების ფორმები, რომლებმაც საფუძველი დაუდო ამ მხარეში, ქრონოლოგიურად უფრო მოგვიანო ხანებში კარგად შენავლილი ადრეელინისტური და ელინისტური საზოგადოებრივი სატაძრო თემების შექმნა-ჩამოყალიბებას.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთ თქმულისა, ხაზგსმით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ სტატიაში ჩვენს მიერ ნამოჭრილი ეთნოგრაფიულ-არქეოლოგიური შეპირისპირებები წინასწარი ვარაუდებია და

გამომდინარე აქედან, ყოველგვარი კატეგორიულობისგან ჯერ-ჯერობით თავს ვიკავებთ; რამდნადაც, ნაზარლების გვიანი ბრინჯაო-ადრე რეინის ხანის პერიოდის ამ უნიკალური სამღლოცველოს სრული არქეოლოგიური შესწავლა ჯერ არ დასრულებულა და იმედი გვაქვს, რომ მისი კომპლექსური და საფუძვლინი კვლევა, ჩვენს კოლეგებთან ერთად, კიდევ ბევრს რაიმეს საინტერესოს და საგულისხმოს მოჰქონდა ნათელს.

და ბოლოს, ნაზარლების სამღლოცველო, როგორც ამაზე მიგვანიშნებს აქ განვითარებული ძლიერი ნგრევის კვალი, განადგურებული უნდა იყოს მტრის შემოსევის ან შესაძლო ძლიერი სტიქიური უბედურების (მიწისძვრის) შედეგად, რამაც გამოიწვია ამ რეგიონში, მოცემულ ქრონოლოგიურ პერიოდში, აქ მაცხოვრებელ ტომთა საზოგადოებრივი და ადრეკლასობრივი ურთიერთობების მკვეთრი დაქვეითება-დაუძლურება; **ხოლო, როდესაც ქვეყანა უძლურდება, „ღმერთთა კუთვნილიც სუსტდება და აღარ უნდათ (მისი) პატივისცემა“** – ამბობს ევრიპიდე [26, 124].

Prof. Paata Buchraschwili (Ilia Staatliche Universität)

Noch einmal über das Heiligtum von Nazarlebi (Vergleichende ethno-archäologische Beobachtungen) Resümee

Der vorliegende Artikel befasst sich mit der ethno-archäologischen Deutung des Rundbaus und des Depotfunds von Nazarlebi. Hier wird die Meinung geäußert, dass der runde Sakralbau in der Wallanlage Nazarlebi zu seiner Zeit (Spätbronze und Frühe Eisenzeit) eine Art Zentrum der militär-theokratischen Gesellschaft darstellte, die in einer Pre-Klassengesellschaft strukturiert war.

Es ist anzunehmen, dass in dieser theokratisch gegliederten Gesellschaft, die sich um das Nazarlebi-Heiligturm gruppierte, die Ansätze einer sog. Tempelgemeinschaften zu beobachten sind. Womöglich sollten hier Prinzipien vorhanden sein, die für solche Gesellschaftmodelle typisch sind und in der Fachliteratur weitgehend erforscht sind.

Es ist denkbar, dass die in der Schiraki-Ebene bekannten Spätbronze-/früheisenzeitlichen Siedlungen, wie Nazarlebi, Didnauri, Samreklo etc., sich bereits nach diesem Modell gliederten. Sie vereinten sich um ein Heiligtum und bildeten eine Einheit, die wirtschaftlich und kulturell zusammengehörte.

ბიბლიოგრაფია References

1. ვ. ბარადაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები (ფშავი) ტ. I, მეცნიერება, თბილისი, 1973
V. Bardavelidze, Traditional public-cult monuments of the Highlands of the Eastern Georgia (Pshavi), v. I, Tbilisi, 1973 (in Georgian)
2. ვ. ბარადაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები (ხევ-სურეთი) ტ. 21, მეცნიერება, თბ., 1982
V. Bardavelidze, Traditional public-cult monuments of the Highlands of the Eastern Georgia (Khevsureti), v. 21, Tbilisi, 1982 (in Georgian)
3. ვ. ბარადაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები (თუშეთი) ტ. 22, მეცნიერება, თბ., 1985
V. Bardavelidze, Traditional public-cult monuments of the Highlands of the Eastern Georgia (Tusheti), v. 22, Tbilisi, 1985 (in Georgian)
4. თ. ბუგაიანიშვილი, დავით გარეჯის უდაბნოს ქვედა პალეოლითის ხანის ძეგლები, გარეჯი, კაე-ს შრომები VIII, მეცნიერება, თბ., 1988
T. Bugianishvili, Lower Paleolithic Sites of the David Gareji Desert, Gareji, Works of the Archaeological Expedition of Kakheti, v. VIII, Tbilisi, 1988 (in Georgian)
5. პ. ბუხრაშვილი, ფ. ბლოხერი, გ. ყიფიანი, ზ. ცეკვიტინიძე, შ. დავითაშვილი, ი. გ. შულცი, ბ. ვოლონი, მ. მ. მიხალკი, მთა „ნაზარლებზე“ (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი) მიმდინარე ქრთულ-გერმანული ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციის 2018 წლის სამუშაოების მოკლე ანგარიში, ამირანი, XXXI, მონრეალი-თბილისი, 2018
P. Bukhrashvili, F. Blocher, G. Kipiani, Z. Tskvitinidze, Sh. Davitashvili, J. G. Schulz, B. Wollny, M. M. Michalk, Brief report on the activities of the Georgian-German Joint Archaeological Expedition 2018 on a Mount Nazarlebi (Dedoplistsdkaro Municipality), Journal Amirani, XXXI, Montréal-Tbilisi, 2018 (in Georgian, with German summary)
6. პ. ბუხრაშვილი, ერთი არქეოლოგიური ნივთის ფუნქციის განსაზღვრისათვის; ამირანი, XXXI, მონრეალი-თბილისი, 2018
P. Bukhrashvili, To determine the function of the one archaeological item, Journal Amirani, XXXI, Montréal-Tbilisi, 2018 (in Georgian, with German summary)

7. პ. ბუხრაშვილი, ლიჩენიში – ძეობა ჰადიშის (ზემო სვანეთი) თემში, ამირანი, VI, მონრეალი-თბილისი, 2002
P. Bukhrashvili, Lichenishi - the sacral feast in the Hadishi community (Upper Svaneti), Journal Amirani, VI, Montréal-Tbilisi, 2002 (in Georgian with English summary)
8. პ. ბუხრაშვილი, გ. ჩინჩალაძე, მ. ომიაძე, კ. კორძაია, ნ. კარგელაშვილი, ალ. ველიჯანაშვილი, ნ. გაჩეჩილაძე, ციხე-ეპონის გალობს ბულბული (ეთნოლოგიური მულტიმედიური კრებული), თბილისი, 2009
P. Bukhrashvili, G. Chinchaladze, M. Omiadze, K. Kordzaia, N. Kargelashvili, Al. Velijanashvili, N. Gachechiladze, Nightingale chants in the Tsikhegori (Ethnographic multimedia collection), Tbilisi, 2009
9. პ. ბუხრაშვილი, ზ. ცქვიტინიძე, გომარეთის მამულოს პანგიანის ფყვიში მდებარე მეგალითურ დასახლებაზე ჩატარებული დაზვერვითი სამუშაობის შესახებ, ამირანი, XVII-XVIII, მონრეალი-თბილისი, 2007
P. Bukhrashvili, Z. Tskvitinidze, Archaeological survey of the Megalithic settlement of Mamulos Pantiani in Gomareti, Journal Amirani, XVII-XVIII, Montréal-Tbilisi, 2007
10. მ. ინაძე, მცირე აზის სატაძრო ქალაქების წარმოქმნა-განვითარების საკითხისათვის სტრაბონის ცნობების მიხედვით, ივ. ჯავახიშვილი – 100, საიუბილეო კრებული, მეცნიერება, თბილისი, 1976
M. Inadze, For the issue of the emergence and development of Temple Cities in Asia Minor, according to Strabo, Iv. Javakhishvili - 100, Anniversary Digest, Tbilisi, 1976 (in Georgian)
11. პ. ბუხრაშვილი, კ. ფიცხელაური, გ. ყიფიანი, კავკასიაში სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, ამირანი XVII-XVIII, მონრეალი-თბილისი, 2007
P. Bukhrashvili, K. Pitskhelauri, G. Kipiani, To the origins of statehood in the Caucasus, Journal Amirani, XVII-XVIII, Montréal-Tbilisi, 2007 (in Georgian)
12. ი. კიკვიძე, მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, მეცნიერება, თბ., 1976
I. Kikvidze, Agriculture and farming cult in the ancient Georgia, Tbilisi, 1976 (in Georgian)
13. ბ. მაისურაძე, გ. მინდიაშვილი, აეროარქეოლოგია შირაქში, ძიებანი, № 4, თბ., 1999

- B. Maisuradze, G. Mindiashvili, Aerial Archaeology in the Shiraki, Dziebani, # 4, Tbilisi, 1999 (in Georgian with Russian summary)
14. ბ. მაისურაძე, ლ. ფანცხავა, შილდის სამლოცველო (კატალოგი), კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VII, მეცნიერება, თბ., 1984
- B. Maisuradze, L. Pantskhava, Sanctuary of Shilda, Works of the Kakheti archaeological expedition, VII, Tbilisi, 1984 (in Georgian)
15. ს. მაკალათია, მთიულეთი, სახელგამი, თბ., 1930
S. Makalatia, Mtuleti, Tbilisi, 1930 (in Georgian)
16. გ. მამულია, აგნატური ჯგუფები ძველ ქართლში და მათი გენეზისი, ივ. ჯავახიშვილი – 100, საიუბილეო კრებული, მეცნიერება, თბ., 1976
G. Mamulia, Agnatic groups in the ancient Kartli, Iv. Javakhishvili - 100, Anniversary Digest, Tbilisi, 1976 (in Georgian)
17. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, რედ. გ. მელიქ-იშვილი, საბჭოთა საქართველო, თბ., 1970
Essays of Georgian History, Editor G. Melikishvili, v. I, Tbilisi, 1970 (in Georgian)
18. გ. მელიქიშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი საზოგადოების ბუნების საკითხისათვის, ივ. ჯავახიშვილი – 100, საიუბილეო კრებული, მეცნიერება, თბ., 1976
G. Melikishvili, On the characteristics of the societies of the Ancient Near East and Caucasus, Iv. Javakhishvili - 100, Anniversary Digest, Tbilisi, 1976 (in Georgian)
19. თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, მეცნიერება, თბ., 1982
T. Papuashvili, Kingdom of Rans and Kakhs, Tbilisi, 1982
20. უ. სიდამონიძე, ისტორიული მეცნიერება და სამეცნიერო ინფორმაციის საკითხები, მეცნიერება, თბ., 1978
U. Sidamonidze, Historical Science and Scientific Information Issues, Tbilisi, 1978 (in Georgian)
21. კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს.), მეცნიერება, თბ., 1973
K. Pitskhelauri, The main problems of the history of the tribes of the Eastern Georgia (XV-VII cc. BC), Tbilisi, 1973 (in Georgian)
22. კ. ფიცხელაური, ც. მენაბდე, გადრეკილის სამაროვანი, მეცნიერება თბ., 1982

- K. Pitskhelauri, Ts. Menabde, Gadrekili cemetery, Tbilisi, 1982 (in Georgian)
23. კ. ფიცხელაური, ვ. ვარაზაშვილი, პ. ბუხრაშვილი, კ. ფიცხელაური, არქეოლოგიური სამუშაოები ნაზარლების ნაქალაქარზე და სამაროვანზე (2007 წ-ის გაზაფხული), ამირანი, XVII-XVIII, მონრეალი-თბილისი 2007
- K. Pitskhelauri, V. Varazashvili, P. Bukhrashvili, K. Pitskhelauri, Archaeological works on the Nazarlebi City-site and the cemetery, Aminani, XVII-XVIII, Montréal-Tbilisi, 2007 (in Georgian)
24. გ. ყიფიანი, გომარეთის მეგალითური დასახლების განაშენიანებისა და სამშენებლო ტექნოლოგიის საკითხები, ამირანი XVII-XVIII, მონრეალი-თბილისი 2007
G. Kipiani, Issues on the development and construction technology of the Gomareti megalithic settlement, Amirani, XVII-XVIII, Montréal-Tbilisi, 2007 (in Georgian)
25. ქართული ხალხური პოეზია, ტ. III, მეცნიერება, თბ., 1972
Georgian Folk Poetry, Tbilisi, 1972 (in Georgian)
26. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, 1957
T. Kaukhchishvili, Geography of Strabo, Information about Georgia, Tbilisi, 1957 (in Georgian)
27. გ. ჩიტაია, შრომები ხუთ ტომად, ტ. III, მეცნიერება, თბ., 2001
G. Chitaia, Works in five volumes, v. I, Tbilisi, 2001 (in Georgian)
28. ივ. ჯავახაშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თსუ გამ-ბა, თბ., 1960
Iv. Javakhishvili, History of the Georgian Nation, v. I, Tbilisi, 1960 (in Georgian)
29. P. Bukhrashvili, F. Blocher, Z. Tskvitinidze, Sh. Davitashvili, Ausgrabungen in Nazarlebi, Kachetien (Georgien) 2017 und 2018, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin (MDOG) 151, 2019
P. Bukhrashvili, F. Blocher, Z. Tskvitinidze, Sh. Davitashvili, Excavations in Nazarlebi, Kakheti (Georgia) 2017 and 2018, Announcements from the German Orient Society in Berlin (MDOG) 151, 2019
30. P. Bukhrashvili, F. Blocher, Z. Tskvitinidze, Sh. Davitashvili, Ausgrabungen in Nazarlebi, Kachetien (Georgien) 2019, Mit einem Beitrag von Jörg Fassbinder, Mitteilungen der Deutschen Orient- Gesellschaft zu Berlin (MDOG) 152, 2020

P. Bukhrashvili, F. Blocher, Z. Tskvitinidze, Sh. Davitashvili, Excavations in Nazarlebi, Kakheti (Georgia) 2019, with a contribution by Jörg Fassbinder, Announcements from the German Oriental Society in Berlin, (MDOG) 152, 2020 (in German)

31. I. Motzbaecker, Ausgrabung einer mehrschichtige Bronze- und Eisenzeitliche Siedlung Tachti Perda in Kachetien, Georgien, Aktuelle Forschungen in Eurasien, Berlin, 2014 (in German)
32. K. Pizchelauri, Jungbronzezeitliche bis ältereisenzeitliche Heiligtümer in Ost-Georgien, Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, Bd. 12, Published by Beck, München, 1984 (in German)
33. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфии и Аршакидской Армении, НИИ, 1932
Ya. A. Manandyan, Notes on the Feud and Feudal Army of Parthia and Arshakid Armenia, Research Institute, 1932 (in Russian)
34. III. N. Наджафов, Археологическое исследование древнего поселения Сарвантепе в 2009-2014 гг., Актуальная археология 4, Комплексные исследования в археологии Тезисы Международной научной конференции молодых ученых, Санкт-Петербург, 2018
Sh. N. Najafov, Archaeological research of the ancient settlement of Sarvantepе in 2009-2014, Actual Archeology, 4, Integrated research in archeology, Abstracts of the International Scientific Conference of Young Scientists, St. Petersburg, 2018 (in Russian)
35. А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н.э. — III в. н.э.). М., Изд-во вост. лит., 1959
A. G. Perikhanyan, Temple Unions of Asia Minor and Armenia (IV century BC - III century AD). Moscow, Publishing House of the Eastern Literature, 1959 (in Russian)
36. О. А. Брилева, Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа (XV в. до н.э.— X в. н.э.) М., 2012
O. A. Brileva, Caucasian ancient bronze anthropomorphic figurines (XV century BC - X century AD) Moscow, 2012 (in Russian)

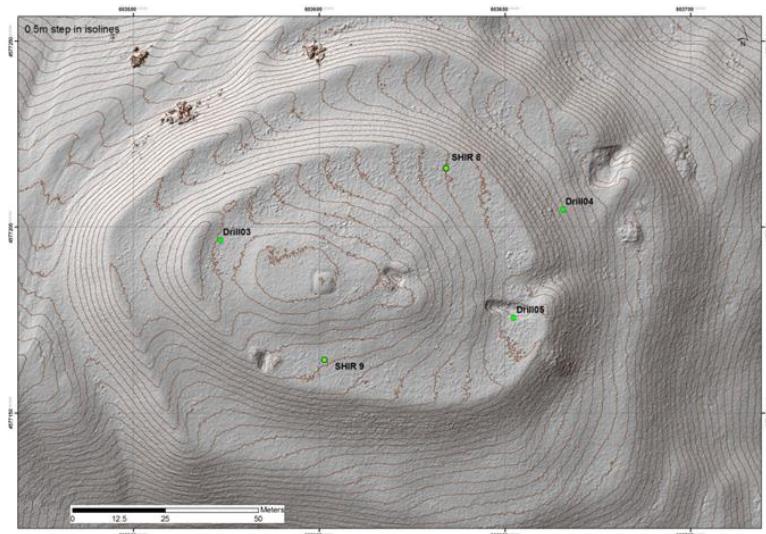
ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I** ნაზარლების სამლოცველო
 სურ. 1 ნამოსახლარის ხედი სამხრეთიდან
 სურ. 2 გეოდეზიური ანაზომი სიმაღლეების ჩვენებით
- ტაბ. II** ნაზარლების სამლოცველო
 სურ. 1 ნაზარლების ზედა ტერასის ხედი ზემოდან
 სურ. 2 ნაზარლების სამლოცველოს ორთოფოტო 2019
 წლის მდგომარეობით
- ტაბ. III** შილდის სამლოცველო
 სურ. 1 სამლოცველოს გეგმა
 სურ. 2 სამლოცველოს ფოტო
- ტაბ. IV**
 სურ. 1 ნაზარლების სამლოცველოს განძი უძრავ მდგო-
 მარეობაში
 სურ. 2 ნაზარლების სამლოცველო 2018 წლის მდგო-
 მარეობით
- ტაბ. V**
 სურ. 1. 2. 3. 4 ნაზარლების სამლოცველოს „ხატის გაძში“
 შემავალი ბრინჯაოს იარაღები.
- ტაბ. VI**
 სურ. 1. 2 ნაზარლების სამლოცველოს „ხატის გაძში“
 შემავალი ბრინჯაოს მახვილის იმიტაციები
- ტაბ. VII**
 სურ. 1 „ხატის განძში“ შემავალი ბრინჯაოს ნამგალი
 სურ. 2 საბეჭდავი ხუთი ვარსკვლავის გამოსახულებით
 სურ. 3 დაბეჭდილი სარიტუალო პურები ხევსურთა ეთ-
 ნოგრაფიული ყოფიდან
- ტაბ. VIII**
 ჭინჭილასმაგვარი და ტოლჩისებრი სარიტუალო სამისები
 ნაზარლების სამლოცველოდან
- ტაბ. IX**
 სურ. 1. 2. 3. 4. 5 „სამართლისებური“ დანები ნაზარლების
 სამლოცველოდან.
- ტაბ. X**
 სურ. 1. 2 სამხვეწრო ზვარაკი და მისი ტყავების პროცესი
 ხმოდისგორის წმ. გიორგის ხატში (ფშავი)
- ტაბ. XI**
 სამლოცველოს ბრინჯაოს მოდელი სოფ. გამდლისწყა-
 როდან (ქართლი)

ტაბ. I

სურ. 1

სურ. 2

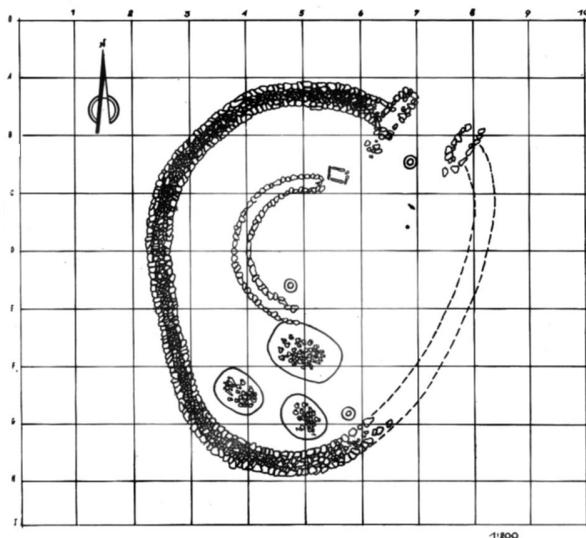

სურ. 1

სურ. 2

ტაბ. III

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 1

სურ. 2

ტაბ. V

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

სურ. 1

სურ. 2

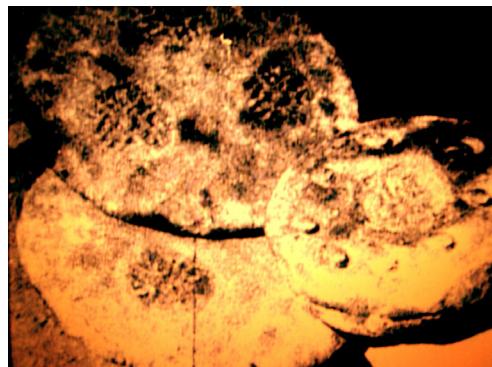
ტაბ. VII

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

ტაბ. IX

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

სურ. 5

სურ. 1

სურ. 2

ტაბ. XI

